

-Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi-

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

02-04 Haziran 2016

Priřtine/KOSOVA

(ÖZEL SAYI)

Editörler:

Prof. Dr. Mehmet AÇA

Dr. Mustafa AÇA

Ekim-2016

Yazıların dil, imlâ ve ilmî sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISSN: 2149-

3219 2

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF TURKIC CULTURE STUDIES

INTERNATIONAL PEER-REVIEWED QUARTERLY JOURNAL

ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА

РЕЦЕНЗИРУЕМЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ, ВЫХОДЯЩИЙ РАЗ В ТРИ МЕСЯЦА

Sonbahar/Autumn/Padat - 2016 Yıl/Year/Год - 2 Sayı/Volume/Число - 7

ISSN: 2149-3219

Sahibi / Owner / Владелец

Kültür Bilimleri Akademisi Ltd. Şti.

Başak ŞAHİNBAŞ ÜÇÜNCÜ

Editör / Editor / Редактор

Prof. Dr. Mehmet AÇA

Koordinatör / Coordinator / Координатор

Dr. Mustafa AÇA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Mehmet AÇA, Prof. Dr. Nanuli KACXHARAVA, Prof. Dr. İsmail KERİMOV, Prof. Dr. Darhan KIDIRALI, Prof.

Dr. Aynur KOÇAK, Prof. Dr. Mihai MAXİM, Prof. Dr. Emine GÜRSOY-NASKALI, Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Prof. Dr.

Elfina SİBGATULLİNA, Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ, Prof. Dr. Nikolay YEGOROV, Prof. Dr.

Alfiya YUSUPOVA, Doç. Dr. Galina MIŞKİNİENE, Doç. Dr. Özkan ÖZTEKTEN, Dr. Nuran MALTA MUHAXHERİ

Redaksiyon / Redaction / Редакция

Dr. Turgay KABAK

Yabancı Dil Editörleri / Foreign Language Consultant / Консультанты По Иностранному Языку

Dr. Badegül CAN-EMİR

Dr. Tuncer YILMAZ

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес Издательства

Dr. Mustafa AÇA

Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Trabzon /TÜRKİYE

Tel: (0 462) 377 3586 / 0505 3785167

email: turkdunyasikultur@gmail.com

info@turkdunyasikulturu.com

Abone Bedeli / Subscription Price / Стоимость подписки

Yurt İçi / Interior /для граждан Түрции: 60 TL

Yurt Dışı / Abroad / для граждан других стран: 50 \$

Başak ŞAHİNBAŞ-ÜÇÜNCÜ adına

Vakıfbank Trabzon KTÜ Şubesi: TR050001500158007303255855

Posta Çeki: 12267296

Basım / Press / Типография

Eser Ofset-TRABZON

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM PROGRAMI 5

SEMPOZYUMA KATILANLAR 10

SEMPOZYUM KURULLARI 13

BİLDİRİLER 15

TÜRKLERDE GÖLGE ALGISI 16

Mehmet AÇA

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE “KURT AĞZI BAĞLAMA” UYGULAMASI ÜZERİNE TESPİTLER

..... 25

Mustafa AÇA

TÜRK ŞİİRİNDE BİR MİSYONER OLARAK SARU SALTUK EFSANESİ VE PARADİGMASI

..... 34

Hasan AKTAŞ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE “TAKISIZ AD TAMLAMASI” YENİ BİR ADLANDIRMA MI?

..... 48

Sertan ALİBEKİROĞLU

FONOSTİLİSTİK AÇIDAN AKBAR RISKULOV'UN ŞİİRLERİ	58
Osman ARICAN	
HADİ ATLASI VE "AHİR ZAMAN İŞANI" ADLI ESERİ	73
Birsel ORUÇ ASLAN - Yusuf ÖZÇOBAN	
GEÇMİŞTEN BUGÜNE TÜRKLERDE ÇEVRE BİLİNCİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	86
Berna AYZ	
KOSOVA'DA OSMANLI ÖNCESİ TÜRK İZLERİ	95
Cemal BAKO	
KÜLTÜREL DEĞİŞİMİN GÖSTERGESİ GELENEKSEL ÇUVAŞ MEZARLIKLARI	108
Bülent BAYRAM	
POWER OF THE WORD GIVEN ON DRAMA OATH BY SAMI FRASHËRI	118
Valbona GASHİ-BERİSHA	
ÜSKÜPLÜ İSHAK ÇELEBİ DİVANI'NDA ÇİZGİ DIŞI ÂŞIK TİPİ	130
Funda BUGAN 2	
KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA İSTEK KİPLERİ	141
Suzan D. CANHASI	
AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN ROMANLARINDA YAŞANILAN COĞRAFYA: "BALKANLAR"	152
Serap ASLAN-COBUTOĞLU	
KIRGIZLARDA EFSUN (BÜYÜ) TEMELLİ DUALAR, İNANÇLAR VE UYGULAMALAR	169
Mehmet ÇERİBAŞ	
ESKİŞEHİR KENT KİMLİĞİNDE KIRIM TATAR MUTFAĞININ ETKİSİ	194
Mehmet Emin DEDE - Mehmet Ali YOLCU	
PRİZRENLİ TECELLİ'NİN ŞİİRLERİNDE PRİZREN MANZARALARI	201
Sebahat DENİZ	
ÇAĞDAŞ KIRGIZ ÇOCUK EDEBİYATININ ŞEKİLLENMESİNDE SOVYET İDEOLOJİSİNİN ROLÜ	212
Gül Banu DUMAN	
LİTVANYA TATARLARI EL YAZMALARINDAKİ TÜRKÇE MİRACNAMEDE KARAKTERİSTİK SES OLAYLARI	221
Hüseyin DURGUT	
TÜRK HALK MÜZİĞİNİN AKTARIMINDA ODA TOPLANTILARININ ÖNEMİ VE HARPUR "KÜRSÜ BAŞI" ÖRNEĞİ	232
Savaş EKİCİ	
KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA ÇEVİRİ VE ADAPTASYON HİKÂYELERDE KADIN	241
Gülşah Gaye FİDAN	
KOSOVA'DA DİL PLANLAMASI VE TÜRKÇENİN GÖRÜNÜMÜ	254
Bilgehan Atsız GÖKDAĞ	
SARI SALTUK GAZİ'NİN MASAL COĞRAFYALARINA SEYAHATLERİ	274
P. Nurdan GÜMÜŞTEPE	
RİZE YÖRESİNDEKİ OBUR VE CADİ İLE İLGİLİ İNANIŞ VE UYGULAMALAR ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME	290
Turgay KABAK	
PREŞOVA VE BİLAÇ TÜRK AĞZINDA ŞEKİL BİLGİSİ	304 3
Bilinda KAMBERİ	
XIX. YÜZYIL KADIN ŞAIRLERİNDEN LEYLÂ HANIM'IN DİVANI'INDA HZ.MEVLÂNÂ VE MEVLEVÎLİK	320
Tuğba KOYUNCU	
ORTA ASYA'NIN YALMAVUZ/CELMOĞUZ'U İLE DOĞU KARADENİZ YÖRESİ'NİN GONCOLOZ'U ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA.....	329
Abonoz KÜÇÜK	

KOSOVA'DA 1951 SONRASI TÜRK EDEBİYATININ GELİŞİMİ, "ROMAN VE HİKÂYE"	340
Elsev BRİNA LOPAR LİTVANYA TATARLARINA AİT EN ESKİ EL YAZMALARINDAN KAZAN KİTABI (1645): İÇERİĞİ VE ÖNEMİ	351
Galina MIŞKINIENE KOSOVA TÜRKLERİNDE EŞ (PLASENTA) VE GÖBEK BAĞI İLE İLGİLİ İNANIŞ VE UYGULAMALAR	365
Nuran MALTA MUHAXHERİ TÜRK DİLİNİN TANINMAYAN BİR YADİGÂRI: YİĞİTBAŞI AHMED ŞEMSEDDİN MARMARAVÎ'NİN USÛL-I VUSÛL-I İLÂHİYYE'Sİ	370
Hasan ÖZER KUTADGU BİLİĞ'DE TANRI VE TANRI'NIN ÖZELLİKLERİYLE İLGİLİ BİRLEŞİK YAPILAR	380
Hülya SAVRAN GEÇMİŞ-ŞİMDİ-GELECEK BAĞLAMINDA ALTAY TÜRKLERİ'NİN KÜLTÜREL DURUMU	389
Fatih ŞAYHAN AZERBAJCAN VE ANADOLU'NUN KADIN DANSI EZGİLERİNDE MÜZİKAL ANALİZ	397
Gültekin ŞENER TÜRKLERDEKİ EVLİLİĞE BAĞLI İNANIŞ VE UYGULAMALARDA EŞİĞİN YERİ	405
Aslı BÜYÜKOKUTAN - TÖRET MAKEDONYA TÜRK TİYATROSUNDA ALIŞ OYUNUNUN FOLKLORİK UNSURLARI	418 4
Serdar UĞURLU BALKANLAR'DAN ANADOLU'YA TÜRK YAĞLI GÜREŞLERİNDE USTA-ÇIRAK İLİŞKİSİ	436
Nursel UYANIKER İRAN TÜRK FOLKLORUNDA TAKVİME BAĞLI RİTÜELLER	446
Enver UZUN EDEBÎ VE TARİHÎ BİR METİN OLARAK DEMİR BABA VİLÂYETNAMESİ	469
Kemal ÜÇÜNCÜ KOSOVA'DA TÜRKÇE EĞİTİM TARİHİ, ÖĞRETMEN KADROSU VE SORUNLARI	481
Orhan VOLKAN ESKİŞEHİR KIRIM TATARLARI TEPREŞ ŞENLİĞİNDE SİYASİLERİN AÇIŞ KONUŞMALARINI ÜZERİNE SÖYLEM ÇÖZÜMLEMESİ	495
Muhammed Emin YILDIZLI - Mehmet Ali YOLCU TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA KOSOVA TÜRK KÜLTÜRÜ HAKKINDA TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALARDA DAİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ ..	502
Berk YILMAZ PRİZRENLİ ŞEM'Î DÎVÂNINDA ATASÖZÜ VE DEYİMLER	519
Gökçehan Aysel YILMAZ DİASPORA KİMLİĞİ ÜZERİNDE FOLKLORUN İŞLEVLERİ: ESKİŞEHİR'DE YAŞAYAN KIRIM TATARLARI ÖRNEĞİ	529
Mehmet Ali YOLCU SEMPOZYUM FOTOĞRAFLARI	538

HADİ ATLASI VE "AHİR ZAMAN İŞANI" ADLI ESERİ
Hadi Atlasi And the Name of His Work "Ahir Zaman İşani"

Birsel ORUÇ ASLAN*

Yusuf ÖZÇOBAN**

ÖZET

Bu çalışmada Hadi Atlasi ve onun "Ahir Zaman İşanı" adlı eseri hakkında bilgi verilecektir. Hadi Atlasi 1876 yılında Tataristan'ın Bua bölgesi İske Çeke köyünde dünyaya gelmiştir. Reformcu, eğitimci ve tarihçi kimliği ile tanınır. O, araştırmacılarca daha çok yukarıda anmış olduğumuz özellikleriyle çalışmalara konu edilmiştir. Bu yüzden Hadi Atlasi'nin yazmış olduğu "Ahir Zaman İşanı" adlı 264 beyitlik manzum eseri araştırmacılar tarafından çok dikkat çekmemiş, üzerinde pek durulmamıştır. Biz bu eserin hem döneminin dini ve sosyal durumuna dikkat çekmesi, hem Atlasi'nin dönemin din adamları yüzünden İslam dininin zarar gördüğünü anlatması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca eserde kullanılan dil de dönemin Tatarca'sını göstermesi açısından değer taşımaktadır. İsmail Gaspiralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" anlayışını destekleyen Atlasi'nin eserlerinde kullandığı dil ne kadar savunulan ortak dile uygunluk gösterir, bunu bu eserini inceleyerek ortaya koymaya çalışacağız.

Bu çalışmada eserin konusu hakkında kısaca bilgi verilecek, beyitlerden örnekler verilerek dönemin din adamlarının Atlasi gibi ileri gelenlerince nasıl eleştirildiği gösterilecek, eserin satirik özellikleri ortaya konularak dönemin diğer eserleriyle kıyaslamalı olarak dil özelliklerinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadi Atlasi, Ahir Zaman İşanı, Tatar Edebiyatı, Tatar Dili

ABSTRACT

It is given information about Hadi Atlasi and his work "Ahir Zaman İşanı" in this paper. Hadi Atlasi was born in the village of İske Çeke where is Bua district of Tatarstan in 1876. He is reformist, educationalist and historian. He has been only cited by researchers due to the features of his mentioned above. Therefore, the work "Ahir Zaman İşanı" written by Hadi Atlas and which is 259 poetic couplet has not been given much attention and has not been focused on. We think and give importance from the points of religious sides and social situation at that time and also his covering about "The religion of Islam was damaged because of the religious men at that time. In addition to this, it has 74 also importance that shows the language of Tatar at that time. We are going to study and find out how his language that Atlasi used in his works supporting about İsmail Gaspiralı's view about "oneness (unity) in language, idea and work" by investigating his works.

In this study, It is going to be briefly given about the topic and some poetic couplets shows criticizing about at that time religious people by notable men like Atlasi. It is also going to be given satiric features of the work and make comparison with the other works from the features of language.

Key Words: Hadi Atlasi, Ahir Zaman İşanı, Tatar Literature, Tatar Language

Giriş:

Hadi Atlasi daha ziyade eğitimci ve tarihçi kişiliğiyle ön plana çıkan bir Tatar aydınıdır. Biz bu bildiride onun bilinip de çok fazla incelenmeyen, sadece adı zikredilen "Ahir Zaman İşanı" adlı eserini tanıtmaya ve başta dil özellikleri olmak üzere çeşitli açılardan incelemeye çalışacağız. Eser, Kazan'da 1906 yılında Maarif Kütüphanesi yayınları arasından Haritonof Matbaasında Arap harfleriyle basılmış 264 beyitlik bir manzumedir. Atlasi, bu eserle şairlik yönünün de olduğunu göstermiş ve o dönemde İslam dinini kötüye kullanan din adamlarından toplumun gördüğü zararları anlatmayı bir borç bilmiş, eserinde satirik bir dil kullanarak onları eleştirmiştir. Eserin özelliklerine geçmeden Hadi Atlasi'nin hayatı hakkında kısa bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

Hayatı1:

* Prof. Dr. - Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü- Balıkesir/TÜRKİYE

** Yrd. Doç. Dr. - Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Balıkesir/TÜRKİYE

1 Hayatı hakkındaki bilgiler; Hadi Atlasi, Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike (Çev. Hakan Coşkunarslan), Kömen Yay., Konya 2004; Алишев С. Хади Атласи (1876-1938) / Татарские интеллектуалы: исторические портреты / Сост. Р. Мухаметшин. – 2-е изд., Казань: Магариф, 2005 – с. 203-213; Hadi Atlasi, Sébér Tarihi-Söyünbike-Kazan Hanlığı, Kazan, 1993 (Selam Alişev: Tatar Tarihçisi Hadi Atlasi adlı yazısı); Султанбеков Б. "Дело" Хади Атласова: в контексте полит, атмосферы 30-х годов / /Сов. Татария.- 1990.- 4 февр.; 11 февр. ve https://az.wikipedia.org/wiki/Hadi_Atlati adlı web sayfasından harmanlanarak ve çevirileri yapılarak verilmiştir. Birebir bilgiler olmadığı için ayrı ayrı dipnot olarak gösterilmemiştir.

Atlasi, 1876 yılında Tataristan'ın Bua İlçesi İski Çeki köyünde dünyaya geldi. İlk tahsilini babasından aldı, Bua'da bulunan medreseye devam etti, fakat buradaki eski usul eğitimi beğenmeyerek kendi çabasıyla Rusça, Almanca, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi öğrenmeye çalıştı. 1898 yılında

Bua'dan ayrılarak Orenburg 75 yakınlarındaki Kargali semtinde Ali Bay Hüseyinov'un tertip ettiği öğretmen yetiştirme kurslarına devam etti. Bu süre içinde değişik konularda bilgi sahibi olmaya gayret etti. Aynı yıl buradan mezun olarak tekrar Bua'ya döndü ve oradaki medresede çalıştı. Atlasi, yeni fikir ve düşüncelerini süreli yayımlar aracılığıyla da yaymaya başladı. Bilimsel bilgilerin yayılması amacıyla bilimsel-popüler eserler de kaleme aldı. Bunlar *İlm-i Hayat* (Astronomi İlmi) ve *Tarih-i Tabii* (Doğa Bilimleri Tarihi)'dir (1902). 1903 yılında imam ve müderrislik sınavını geçerek Bügülmi şehrine davet edildi. Burada Elmet Medresesinde yeni öğretim tekniklerine uygun bir eğitim sistemiyle dersler verdi ve eğitim alanında yeni usullerle aktif olarak çalışmaya başladı. Medrese bünyesinde açtığı Kız Mektebinde kız öğrencileri okutarak onların ufkunu genişletmeyi hedefledi. Alman edebiyatının önde gelen isimlerinden Göthe ve Schiller'in eserlerini severek okuyan Atlasi'nin ilgi alanı yelpazesi çok genişledi. Usul-i Cedit (Yenilikçilik) anlayışı ile eğitimi çağdaşlaştırma çabalarına, zaman içerisinde tarih çalışmalarını da ekledi. 1904-1908 yılları arasında eserlerini art arda yayımlamaya başladı. Süreli yayınlardaki yazılarının dışında "Ahir Zaman İşanı (Mollası), Kazan 1906; "İdél Buyı", "Mektep hem Mulla" adlı eserlerini bu dönemde yayınladı. Yine aynı yıl Rusya'nın, egemenliği altındaki halkları Ruslaştırma amacıyla Kiril harflerine geçmelerini dayatmasına karşı çıktığı ve durumu keskin bir dille eleştirdiği "Yana Nizam ve Golemalarımız (Yeni Nizam ve Ulemalarımız)" adlı eseri Müslüman halklar arasında ses getirdi. Bunun üzerine dönemin resmi görevlileri, onu mahkemeye verip üç ay hapis cezasına çarptırılmasını ve Kız Mektebinin kapatılmasını, ayrıca Atlasi'nin imamlıktan ve müderrislikten alınmasını istediler. Fakat bu isteklerinin aksine Atlasi, 1907 yılında devlet dumasına seçildi. "Trudovik" partisinde Müslüman Tatarlar için aktif roller üstlendi ve burada eğitimde yenilik anlayışını, Müslüman Tatarların nasıl toprak sahibi olacakları ve toprak sahiplerinin haklarının neler olması gerektiği gibi konularda görüşlerini bildirmekten çekinmedi. Dumaya seçildikten sonra gittiği Petersburg'da "*Duma*" gazetesinin naşirleri arasına girdi. Fakat gazete, yayımlanan yazılar yüzünden 6. sayısından sonra kapatıldı. 1906 yılında yazmış olduğu ve mahkemeye verildiği "Yana Nizam ve Golemalarımız" adlı eseri yüzünden 1909 yılında hâkim karşısına çıkarıldı. Hâkim, üç ay hapis cezasına, imamlık ve öğretmenliğinin elinden alınmasına, daima polis gözetiminde olmasına ve açmış olduğu Kız Mektebinin de kapatılmasına karar verdi. 76 Hapisten çıktıktan sonra polis gözetiminde olmasına rağmen Atlasi, 1910'lu yılların başında daha önce derlediği materyallerden yola çıkarak 1911 yılında "*Sébér Tarihi*" kitabının birinci bölümünü, Kazan'da Ümit Matbaasında 2000 adet bastırdı. 1913 yılında "*Şura*" dergisinin 9.-10. sayılarında "*Başkırtlar Hakkında Bir Söz*", 1914'te "*Yulduz*" dergisinde "*Başkırt Cırları (Şarkıları)*" gibi dönemin diğer aydınlarıyla birlikte halkta millî duyguları uyandıran yazıları yayımlandı. Bunları "*Kazan Hanlığı*", "*Süyün Bike*" adlı tarihi eserleri takip etti. Bu eserleriyle tarih alanında dikkatleri çekti. 1913 yılında tarih çalışmaları dolayısıyla Kazan Üniversitesi'nde "Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti" üyeliğine getirildi. Tarih alanında başka eserler de yazmak isteyen Atlasi, dönemin karışık durumu, üzerindeki siyasi baskı ve eğitimle ilgili işleri yüzünden buna vakit bulamadı.

Atlasi, I. Dünya Savaşı sırasında, 1917 Şubat ve Ekim Devrimi ile Sovyet iktidarının ilk yıllarında, ailesiyle birlikte Bügülmi Kasabasında yaşadı ve burada eğitim işleriyle uğraştı. Şubat devriminden sonra Bügülmi ilçesi Belediye Meclisi idaresinde Halk Eğitim Merkezi başkanı, Ekim Devriminden sonra ise İl Genel Meclisi ve Yürütme Komitesinde üye olarak okullara Tatarca öğretmeni yetiştirme işiyle uğraştı. Bügülmi'de yeni kurulan dört yıllık öğretmen okulunda, hoca olarak çalıştı. Ak Çekler, Bügülmi'yi ele geçirdiklerinde ve yine Kızıl Ordu Bügülmi'yi özgürleştirdiğinde de işine devam etti. Kolçaklar geldiğinde yine işinin başında idi. Fakat Kolçaklar şehirden çekilirken onu da şehirden uzaklaşmaya zorladılar. Bunun üzerine o, bağımsızlığını yenice almış olan Azerbaycan'ın (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra) başkenti Bakü'ye sığınmak zorunda kaldı. Burada ailesiyle bir müddet yaşadıkdan sonra Bakü'yü Bolşeviklerin işgal etmesiyle yeniden Bügülmi'ye döndü ve Bügülmi'de 1920-1929 yılları arasında tarih ve Almanca öğretmeni olarak çalıştı. Bu yıllarda İranlı meşhur şair Sadi'nin "*Gülistan*" adlı eserini Tatarca'ya çevirdiği bazı kaynaklarda yazsa da bugün elimizde bu çeviri mevcut değildir. 1929 yılında Sultangaliyecilikle ve Sovyet düşmanlığıyla suçlanarak yine Tatar aydınlarının önde gelen başka isimleriyle birlikte Arkhangelsk'e sürgüne gönderildi. 1934 yılında sürgünden dönerek Bügülmi'ye geri geldi. Fakat burada altı ay kaldıktan

sonra Kazan'a ailesiyle birlikte yerleşti. Kazan'da geçim sıkıntısı içinde iki yıl yaşadktan sonra 1936 yılında tekrar tutuklandı. Bu kez suçu tek başına rejime karşı örgüt kurmak ve yandaş <http://kitap.net.ru/atlası3.php>; Календарь знаменательных дат. Хади Мифпгахутдинович Атласов (1876-1938); http://dumrt.ru/ru/news/news_2024.html 77

toplamaktı. Atlasovcular adlı bir örgüt kurduğu ve öncülüğünü yaptığı iddiasıyla kendisiyle birlikte 24 kişi tutuklandı. 1937 yılında verilen kararda Hadi Atlasi ile birlikte dokuz Tatar aydını ölüm cezasına çarptırıldı. Atlasi'ye örgüt kurma ve halkı galeyana getirme, rejim düşmanlığı gibi suçlar zorla kabul ettirildi. Stalin döneminin baskıcı rejiminin kurbanı olan Atlasi ve sekiz arkadaşı 1938 Şubatında haksız yere idam edildi.

Ahir Zaman İşanı:

İncelemeye tabi tuttuğumuz eser Maarif Kütüphanesi yayınları arasından 13 Temmuz 1906 tarihinde Kazan Haritonov Matbaasında Arap harfleriyle taş basma şeklinde basılmış olan 30 sayfalık, 18 cm boyutlu, 264 beyitlik manzum bir eserdir. Eserin bir baskısı bugün İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Katanov Koleksiyonunda TAEKK5144 numarada kayıtlıdır. Başında ve sonunda eserin müellifiyle ilgili bir bilgi yoktur. Son sayfası eksiktir. Bu sayfa, Kazan Galimcan İbrahimov adlı Bilimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü kütüphanesinde 1974 numarada kayıtlı olan nüshadan tamamlanmıştır. Bu kütüphanedeki nüsha da ne yazık ki çok eksiktir.

Hadi Atlasi, bilindiği gibi yenilikçi eğitim anlayışını savunan ve bu anlayışın kuramlarını eğitime uygulayan bir eğitimci, yazdığı Tatar tarihleriyle de tarih konusunda halkına öncülük eden bir tarihçidir. Tatar halkı onu genellikle bu kimlikleriyle tanımaktadır. Atlasi'nin şairlik yönü olmamakla birlikte "*Ahir Zaman İşanı*" adlı eseriyle tek manzumesini yazmıştır. Eserinde döneminin İslam dini açısından durumunu, şeyh karakteri üzerinden anlatmış, bunu yaparken de satirik bir dil kullanmıştır. Atlasi'nin eserinde dönemin şeyhlerini tasvir ettiği ve Müslüman halkın cahilliğini anlattığı bölümler dikkat çekicidir:

3. Her yaqtan kile aña kübrek yârân / Her taraftan gelir ona pek çok yaran
İşsiz, yalqav, dînini bilmez cıyun nâdân / İşsiz, tembel dinini bilmez pek çok nadan.

4. Farız, vâcib, dîn bâbında ni dir şaran / Farz, vacip, din babında ne der paragöz,
Tûfân bulup barı şunda çaba imdi / Tufan olup hepsi oraya koşar şimdi.

5. Tire kürşü ul halkı itedir şav / Çevre komşu halkı etmektedir gürültü, 78
Maħdûm ħazret aqrınlap işedir bav / Mahdum hazret yavaşça örmektedir bağ.

6. Her yaqtan kitüv buluip çabadır av / Her taraftan gide durup koşmaktadır av,
Her birisin bağlap kuymak bula imdi / Her birisini bağlayıp koymak (mümkün) olur şimdi.

7. Kara ħalk bu avılğa açtı yulnı / Cahil halk bu köye açtı yolu,
Ĥazretke mörİtlékge birdé ħulnı / Hazrete mürİtlİğe verdi eli.

8. Ĥazretten, abıştaydan du'â pulnı / Hazretten, hanımından dua parası,
Diyüp miskîn doğğır doğğır çaba imdi / Deyip zavallı tıngır mıngır koşturur şimdi.

Görüldüğü gibi şeyhin dini, emellerine nasıl alet ettiğini ve cahil halkın kendisine nasıl bel bağladığını, her taraftan nasıl akın akın geldiğini, elinde avucundakini şeyhe gönüllü getirdiğini, şeyhin paragözlüğünü en iyi şekilde anlatmıştır. Atlasi, şeyhin dış görünüşüyle de din adamlarının kıyafetlerinin o dönemde nasıl olduğunu ve bazı kişilik özelliklerini bize göstermektedir. Bunlar; "başında yumru gibi yeşil sarık, üstünde yarı ipekten uzun yelek, dudağının üstünde ip kalınlığında bıyık, gözlerinin kısıklığı ve şaşı bakması, elinde tespih, yeşil cübbeli, başını zikir için sürekli önüne eğmesi, çok az konuşması, kendisinin ağır, ciddi bir kişi olduğunu gösterecek şekilde düşünceli oturması, insanlar gittikten sonra getirilen para ve hediyelere gösterdiği ilgi, bunları gördüğünde gözünün parlaması, fal taşı gibi açılması, paraya pula düşkünlüğü gibi özelliklerdir.

12. Küresén başın bökgen zıkr işi / Görürsün başını eğmiş zikir işi,
VâĤı'a tışĤı yaqtan şulay imdi / Vakıa dışarıdan öyle şimdi.

13. Başında yeşél çalma, aĤ kelepüş / Başında yeşil sarık, ak başlık,
Yeşél bişmet çapan kigen kitedir ĥuş / Yeşil ceket cübbe giymiş gider akıl.

21. Ağzından sîrek mîrek çığa süzé / Ağzından seyrek meyrek çıkar sözü,
Süz çıkarsa nâçarlığın size üzé / Söz çıkarsa ümitsizliğini sezer kendisi. 79

22. Küzé de tamâmiyle îşân küzé / Gözü de tamamıyla şeyh gözü,

Kilmegen bir yiri de yuqtir imdi / (ona) Gelmeyen bir yeri (kişi) de yoktur şimdi.

24. Aqçanıñ qıçalıǵı daǵı yüzén / Akçenin sahipliǵi (sahibi olması) dahi yüzünü,
Tulǵan ayday balkıtup torır imdi / Dolunay gibi parlatıp durur şimdi.

Bilindiǵi gibi Hadi Atlasi, Usul-i Cedit anlayışıyla eğitim veren kişiliǵıyla de döneminde göze batmıştır. Eğitim alanındaki görüşlerini bu eserine de yansıtmış; din adamlarının, şeyhlik iddiasında bulunan şahısların yenilikçi anlayışla eğitimin önünde engel teşkil ettiklerini mısralarına şu şekilde dökmüştür:

48. Anlarını şukur köyli nâdân toţқан / Onları kör, muntazaman cahil bırakmış,
Mona şulay millet harâb bulǵan imdi / İşte böyle millet harap olmuş şimdi.

86. Fikri açıq kişileri çitke itüv / Fikri açıq kişileri kenara itmek,
Fâsık diyüp anı rüsvây kıluv imdi / Fâsık deyip onu rüsva etmek şimdi.

87. Birsı eyte uquta ul cedîd bilen / Biri söyler, okutur o yenilik ile
Temuǵda yatur elé yezîd bilen / Cehennemde yatar hep Yezit ile.

115. Halbuki mektep digen avılda yuq / Hâlbuki mektep diyen (isteyen) köyde yok,
Mektep digen kişilerge aţalar uq / Mektep isteyen kişilere atarlar ok.

116. El-hâşıl nâdânlıǵğa şul qadar tuq / Elhasıl cahilliǵe bu kadar tok,
Uquvnu dînden çıǵuv dirler imdi / Okumaya dinden çıkmak derler şimdi.

117. Şulay bulǵaç îmân İslâm nurı qayda? / Böyle olunca iman İslam nuru nerede?
İmânsız möritlekte nidir fayda? / İmansız müritlikte nedir fayda? 80

143. Şunıñ öçün cedîdléknı yaratmıymız / Bunun için yeniliǵi sevmiyoruz,
Haq balsa da haqlıǵını taratmıymız / Doğru olsa da doğruluǵunu yaymıyoruz.

153. Milletine yuq hîdmeti tuzan çaklı / Milletine yok hizmeti toz kadar,
Nik bulsun? Hazret bit qadım yaqlı / Neden olsun? Hazret elbet kadim taraflı.

154. Anıñça qara qalup baţuv haqlı / Ona göre cahil kalıp batmak doğru,
Uqup nige cefâlar çéksün imdi / Okuyup neden cefalar çeksin şimdi.

Bütün bunların sonucunda halk elbette cahil kalacaktır. Halkın gerçeǵin farkında olmayışını, şeyhe körü körüne baǵlanışını, yeniliklerden habersiz gaflet uykusunda oluşunu da şu mısralarıyla anlatmaktadır:

159. Kürmegen ‘ömr buylı bilüǵ nûrı / Görmemiş ömür boyunca bilgi nuru,
Qaralıq nâdânlıqa kötken hûrı / Cahillik içinde beklemiş huriyi.

160. İsrâfilniñ oyǵatır mı iken şûrı / İsrâfil’in uyandırır mı acaba suru,
Şuşı çaklı derin uyqu yuqlar imdi / O kadar derin uyku uyur şimdi.

Atlası’nın bu eserinin özünü, dinin yanlış kişilerin elinde oyuncak olması, yine yanlış anlaşılması, yeniliklere karşıymış gibi gösterilmesi, ahir zaman şeyhleri gibi dini kendi çıkarlarına alet eden kişilerin halkı sömürmeleri; bunun sonucunda hem dinin hem de halkın zarar görmesi oluşturmaktadır.

Eserin Dil Özellikleri:

Eser tarafımızdan okunurken Arap harfli imla esas alınmış, ayınla yazılan kelimeler bugünkü Tatarca’da olduǵu gibi ‘ǵ’lı okunmamıştır.

İmlası:

Düzlük yuvarlaklık açısından eserde bazı kelimeler yuvarlak ünlülü yazılmıştır. Örnek: *altun* (43, 44), *avul* (35), *avul sayun* (67), *ayur-* (32), *bayu-* (34), *bitün* (111), *cıyun* (57), *hatun* (53), *irük* (171), *irün* (192), 81 *kalunlık* (19), *kömüş* (28), *meñgü* (75), *mıyuk* (19), *muyun* (149), *niçük* (74), *ozun* (17, 140), *tigüz* (211), *uku-* (36, 139, 140), *ukut-* (87, 88), *utur-* (52), *uyku* (160), *uyun* (150), *yalguz* (83).

Bazı eklerin de yuvarlak ünlülü yazıldıǵı görülmektedir: *çürüklük* (187), *bulsun* “olsun” (45, 153), *kapkanun* “tuzaǵını” (10), *kulunda* “elinde” (15), *küzün* “gözünü” (197).

Bunların yanı sıra yardımcı ünlülerin de zaman zaman yuvarlak kullanıldıǵını görmekteyiz. Özellikle –p zarf-fiilinin önünde yuvarlak ünlü kullanılmıştır: *aǵup* (37), *alup* (37, 58), *aşıgup* (25), *balkıtup* (24), *barup* (64), *cıyup* (34), *çıkup* (63), *sayraşup* (62); *bilüñ* (18, 25, 42, 82), *birüle* (30), *kilürni* (36), *salundur-* (183).

Cennet karşılıǵında kullanılan ‘ocmağ’ kelimesinin sonundaki ünsüz hem ‘h’ hem de ‘h’lı yazılmıştır. *ocmağ* (9, 250), *ocmağ* (32, 38, 42, 253).

Bugünkü Tatarcada ‘öçén’ şeklinde kullanılan edat eserde ‘içün (207)’ okunacak şekilde yazılmıştır.

Ses Bilgisi:

Ünlü Uyumu: Bugünkü Tatarca'da büyük ünlü uyumuna genellikle uyulmaktadır. Eserimizde de böyle olmakla birlikte bazı örneklerde bu uyumu bozan şekillere de rastlanır: *aşavge* (93), *yaşavge* (93). Ünsüzlerin durumuna baktığımızda bazı kelimelerin sonundaki '-g/-ğ' seslerinin korunduğunu görürüz; *oluğ* (31, 71, 207, 221) bu kelime bugünkü Tatarca'da '*oluğ*' ve '*olı*' olmak üzere iki şekilde de kullanılır. *Tuluğ* (201), bugünkü Tatarca'da '*tulı*' şeklindedir. '*yıgla-* (90)' fiili bugünkü Tatarca'da hem '*yıla-*' hem '*cıla-*' şeklinde kullanılmaktadır.

Bugünkü Tatarcada söz başında karışık olarak hem 'y-'li hem 'c-'li kullanımlar söz konusudur. Kazan ağızında genellikle c-'li kullanımlar ağır basar. Esere baktığımızda bu özelliğe örnek olarak "*cav* (181) (Bugünkü Tatarcada *yav* 'düşman')" kelimesi c-'li kullanılırken Kazan ağızında c-'li kullanılan "*ciñél*" kelimesi de "*yiñil* (202)" şeklinde y-'li kullanılmıştır. Yine bugünkü Tatarcada '*yıla-*' ve '*cıla-*' şeklinde kullanılan fiil, metinde "*yıgla-* (90)", bugün "*cır*" olan kelime metinde "*yir* (53)" şeklinde y'li yazılmıştır.

Bazı fiillerde iç sesteki 'l' korunmuştur. *tuldır-* (66), *Ultır-* (20). Ancak aynı kelimelerin bugünkü Tatarca'daki 'l'siz şekliyle de yazıldığını görmekteyiz; *tutır-* (156), *utır-* (52). 82

Bugünkü Tatarca'da *min* "ben" 1. Tekil şahıs zamiri eserde hem '*min*', hem '*ben*' şeklinde kullanılmıştır: *ben* (88, 131, 132, 134, 136, 137), *min* (93, 130, 137). Tatarca'daki '*ul*' zamiri eserin bir mısrasında batı Türkçesindeki gibi '*o* (54)' şekliyle kullanılmıştır.

Metinde '*bu*' zamirinin çekimlerinde 'm'li şekillerin yanı sıra Batı Türkçesindeki 'b'li şekillere de rastlanmaktadır. *buniñ* (145), *moña* (147), *monda* (211, 214), *mondan* (212, 216), *monday* (243), *monı* (258), *monın* (102).

Bugünkü Tatarca'da *eyt-* olan fiil *ayt-* (41) okunacak şekilde yazılmıştır.

Bugünkü Tatarca'da *bul-* şeklindeki fiil Türkiye Türkçesindeki gibi *ol-* şeklinde de kullanılmıştır. *meçi olmuş* (150). Metinde genellikle *bul-* şeklindedir: *bula* (184), *bulgan* (172), *bulsun* (153, 156), *bulup katkan* (161).

Bugün Tatarca'da "*ul* 'oğul'" kelimesi *uğıl* (179) şeklinde yazılmıştır. Aynı şekilde bugün '*yağır*' kelimesi Batı Türkçesindeki gibi *yağmur* (163) olarak yazılmıştır.

Bugünkü '*yokı*' ismi Batı Türkçesindeki gibi '*uyku* (160)' şeklinde yazılmıştır.

Bugünkü Tatarcada '*indé*' şeklinde olan zarf metnimizde '*imdi* (88)' şeklinde yazılmıştır. Benzer şekilde bugün '*süy-*' olan fiil eserde Batı Türkçesindeki gibi '*sev-*' şekliyle kullanılmıştır: *sevmiy* (124), *sevilsün* (125).

Şekil Bilgisi:

Yaklaşma hali eki '+A, +GA' şeklinde karışık olarak geçmektedir: *koyaşka* (161), *nadanlıka* (159), *sazamıka* (162).

Ayrılma hali eki '+Dan, +nAn' iken eserde bir yerde '+dın' imlasiyle yazılmıştır: *yagmurındın* (163).

Vasıta hali için Batı Türkçesinin etkisiyle 'ile' edatı kullanılmıştır. Bu edat bazen ekleşmemiş olarak: *karmak ile* (200, 201), *kayın tukmak ile* (198), *yalgan ile* (171) şeklinde bazen de ekleşmiş olarak: *anıñla* (122), *işanlıkla* (63), *şuşı işle* (109) şeklinde geçmiştir. Bu edat bir mısradan bağlama edatı olarak da kullanılmıştır: *millet ile dinge* (134).

Bugün Kazan Tatarcasında işaret zamirleri çokluk eki alırken araya zamir n'si girmez. Ancak eserde zamir n'li çekimlenmiştir: *anlar* (31, 75, 83, 141), *anlarnıñ* (165), *şunlar* (29, 76), *şunlarını* (70). 83 Öğrenilen geçmiş zaman eki o dönemde de '-GAN' iken (kara kalgan "cahil kalmış" (157)) eserde Batı Türkçesinin etkisiyle '-mXş' de kullanılmıştır: *katmış* (158), *meçi olmuş* (150), *satmış* (152).

Geniş zaman eki bazı fiillerde bugün Türkiye Türkçesinde ve Tatarca'da kullanılmayan eski Türkçedeki '-Ur' şekliyle kullanılmıştır: *diyür* (26), *sayur* (33). Aynı ekin sıfat-fiil fonksiyonuyla da kullanıldığı örnek mevcuttur: *kilürni* (36).

Geniş zamanın olumsuzunda Tatarcada '-mAs' eki kullanılır. Ancak eserde bu şeklin yanında Batı Türkçesinde kullanılan şekle '-mAz'e de rastlanır: *bilmez* (118), *dimez* (260), *diyiremez* (257).

Emir çekiminin 2. Tekil şahsında '-gll' ekinin kullanıldığı görülmüştür: *bilgil* (94), *birgil* (60). Ancak bu ek bugün Tatarca'da kullanılmamaktadır.

Master eki bazı kelimelerde yine Batı Türkçesindeki gibi '-mAK' şeklinde yazılmıştır: *totmak* (202), *tutırmak* (156), *tükme* (156).

Bugünkü Tatarca'da 'kimé-, kimér-, kimét-, kimsét-' gibi şekilleri kullanılan fiilin *kimlevine* 'kötülemesine' (188) şekline rastlanmıştır. Bu kelime bugün kullanılmamaktadır. Zarf-fiil eki '-p', eserde bazı yerlerde Batı Türkçesinin etkisiyle yardımcı sesi de bünyesine alarak '-up, -üp' şeklinde kullanılmıştır: *diyüp* (120, 142).

Yeterlik çekiminin hem olumlu hem olumsuz çekimleri Tatarca'da 'al-' ve 'bul-' yardımcı fiilleriyle yapılmaktadır. Ancak eserde bunların yanı sıra olumsuz yapılarda Batı Türkçesine benzer şekilde "-AmAz" çekimi de görülür: *dil diyiremez* (257), *dil tiyiremez* (259, 263), *saklanamaz* (255). Tatarca'da emir çekiminin 3. şahsında bugün '-sın, -sén' olarak düz ünlülü şekil kullanılır. Ancak eserde daima yuvarlak ünlülü kullanılmıştır: *bulsun* (45), *çeksün* (154), *çöylesün* (127), *itsün* (126), *kilsün* (100, 128), *köylesün* (128), *sevilsün* (125, 127), *tüzsün* (110). Bu durum imlada en azından eskinin devam ettirildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sonuç:

Hadi Atlasi, her şeyden önce tarihçi ve eğitimcidir. Eğitim alanında yenilikçi yanlısıdır. Hayatına baktığımızda bu alanda yaptıkları ve yapmak istedikleri açıkça görülür. Öyle ki eğitim alanında getirmek istediği yeniliklere karşı çıkanlar çok olmuş, engellenmiştir; bunların başını da *Ahir Zaman İşanı* adlı eserinde ele aldığı şeyh tipleri çekmiştir. O, bu konuda çok dertlidir. Bu yüzden hem toplumu aydınlatmak, uyandırmak hem de din adamı geçinen şeyhlerin gerçek yüzlerini halka göstermek için bu eserini kaleme almıştır.

Eserin dil özelliklerine değinecek olursak; dili tam anlamıyla bugünkü Kazan Tatar Türkçesi değildir. Kendi döneminin özelliklerini yansıtmakla birlikte, İstanbul Türkçesi özellikleri de taşımaktadır. Esere baktığımızda hem Kıpçak, hem Oğuz Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini yan yana görmekteyiz. Biz, Atlasi'nin bunu bilinçli olarak yaptığını düşünmekteyiz. Çünkü o dönemde Gaspiralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesine uygun olarak bu eserinde birleştirici bir dili tercih etmiş; idealleri doğrultusunda bu görüşe eserleriyle de hizmet etmiştir. O dönemde, Ekim Devriminden sonra bağımsızlıklarına kavuşma arzusu duyan aydınların Tatar Türkçesini geliştirmek, daha geniş kitlelere yaymak, mahalli dil özelliklerini eserlerine sokma fikri ile yazdıkları da göz önünde bulundurulursa, Atlasi'nin bu eseri ortak Türk dili oluşturmada köprü görevini üstlenen bir eserdir.

Bütün bu özellikleriyle Atlasi'nin yazmış olduğu "*Ahir Zaman İşanı*" adlı eserin bugüne kadar sadece ismen anılmış olması, üzerinde çalışma yapılmaması, Atlasi'nin tüm yönleriyle ortaya konmasında bir eksikliklerdir. Atlasi, şair olmamakla birlikte bu eseriyle bazı eksikleri olsa da, şiirde de bir başarı sağlamıştır. Hem konusu itibarıyla dönemin şartlarını yansıtmaması; hem dili itibarıyla dönem aydınlarının dile bakış açılarını göstermesi açısından eser bizce büyük bir önemi haizdir.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ, Halil - Ahmetyanov, Rifkat- Ganiyev, Fuat (1997), *Tatarca - Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan yayınları.

АЛИШЕВ, С. (2005), "Хади Атласи (1876-1938)/Татарские интеллектуалы: исторические портреты" / Сост. Р. Мухаметшин. – 2-е изд., Казань: Магариф.

БАЯЗИТОВА F. S. ve diğerleri (1993), *Tatar Télénéñ Dialektologik Süzlégé*, Tataristan Bilimler Akademisi, Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 460 s.

Hadi Atlasi (1993), *Séber Tarihi-Söyınbike-Kazan Hanlığı*, Kazan. 85

Hadi Atlasi (2004), *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, (Çev.: Hakan Coşkunarslan), Konya: Kömen Yayınları.

НАНБИКОВА, Ş. S. - Safiullina, F.S. (2014), *Tatar Télénéñ Sinonimnar Süzlégé*, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

http://dumrt.ru/ru/news/news_2024.html (Erişim: 29.05.2016)

<http://kitap.net.ru/atlası3.php>; "Календарь знаменательных дат. Хади Мифпгахутдинович Атласов (1876-1938)" (Erişim: 29.05.2016)

<http://kitap.net.ru/atlası4.php>; А. Ю. Хабутдинов. "Концепция тюрко-татарской государственности у Хади Атласи" (Erişim: 29.05.2016)

<http://kitap.net.ru/atlası5.php>; С.Алишев. "Хади Атласи (1876-1938)" (Erişim: 29.05.2016)

<http://protatar.narod.ru/Kitaplar/HadiAtlasi/SibHis.html#00> Загидуллин И. К., “Хади Атласи. История Сибири” (Erişim: 29.05.2016)
https://az.wikipedia.org/wiki/Hadi_Atlası (Erişim: 29.05.2016)
İSENBET, Nekıy (1989), *Tatar T l n n  Fraz ologik S zl g *, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, I. Cilt: A-K.
İSENBET, Nekıy (1990), *Tatar T l n n  Fraz ologik S zl g *, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, II. Cilt: L-H.
Komisyon (1977-1981), *Tatar T l n n  Añlatmalı S zl g *, 3 Cilt, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
 NER, Mustafa (1998), *Bug nk  Kıpçak T rkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, Ankara: TDK Yayınları.
 NER, Mustafa (2015), *Kazan-Tatar T rkçesi S zl g *, Geniřletilmiř 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
SUŁTANBEKOV, B. (1990), "Дело" Хади Атласова: в контексте полит, атмосферы 30-х годов / /Сов. Татария.- 4 февр.; 11 февр.
ŐÇERBİNİN, V. G. - E. M. ve E. Mustafayev (1972), *Ruřça-T rkçe S zl k*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi.